

РЕЦЕНЗИЯ

на: дисертацията, за присъждане на образователната и научна степен **“доктор”** (д-р)=PhD на **Богдан Стоянов Атанасов**, докторант на самостоятелна подготовка по научната специалност *Археология*, в докторска програма *Археология* на НБУ, ПН 2.2 История и археология, на тема **„Технология и общество в края на второ хилядолетие пр. Хр. в Западното Черноморие. Селището от късната бронзова епоха край Дуранкулак”**. София, 2024, с научен ръководител проф. **Иван Гацов д-р д.н.**

Рецензент: проф. **Калин Порожанов д-р д.н.** – ЮЗУ „Неофит Рилски“ – Благоевград, изготвена въз основа на Заповед № З-РК-61/06.12.2023 г. на Ректора на НБУ за назначаване на НЖ.

I. Кратки биографични данни за кандидата.

Богдан Стоянов Атанасов учи в специалност *История* (1991-92 г.) и специалност *Археология* (1992-93 г.) на СУ. През 1994-99 г. следва и завършва специалността *Археология и История на изкуството* в Атинския държавен университет. От 2000 до 2005 г. е докторант в *Института за Науки за Миналото в Рупрехт-Карлс-Университет*, Хайделберг. От 2006 г. е преподавател в департамент *Археология* на НБУ, като понастоящем е *главен асистент*. От 2016 г. е директор на *Лаборатория по археометрия и експериментална археология* на НБУ.

II. Характеристика на научната продукция.

Със **Заповед № 113/13.01.2010 г.** на ректора на НБУ **Богдан Стоянов Атанасов** е зачислен като **докторант на самостоятелна подготовка** в ДП *Археологически анализ и археометрия* към департамент *Археология*, с тема на дисертацията **„Технология и общество в края на второ хилядолетие пр. Хр. в Западното Черноморие. Селището от късната бронзова епоха край Дуранкулак”** и научен р-л проф. дин **Иван Гацов**.

На 04.08.2010 г. защитава дисертацията пред НЖ и става **доктор само** на НБУ, поради приети нови изисквания в новия *Закон за развитие на академичния състав в Република България* (ЗРАСРБ). В изпълнение на нормативите на новия ЗРАСРБ, през настоящата 2024 г., се провежда нова защита на дисертацията за получаване на **образователната и научна степен доктор**.

В минималните изисквания за ОНС доктор от Правилника за прилагане на ЗРАСРБ, са посочени минимум 80 т., а докторантът постига 110 т. от: Гр. А, Пок. 1 = 50 т. (дисертация) + Гр. В, Пок. 7 = 60 т. (6 статии x 10 т.).

Авторът има **5 участия като ръководител или зам.-ръководител на археологически проучвания** (от 2006 до 2023 г., вкл.). Ръководи и участва в **6 научни проекта. Публикациите по темата на дисертацията са 6** - в специализирани издания: 3 са на български, 2 – на немски и 1 е на английски език. От тях – 3 са самостоятелни, а 3 – в съавторство. Това са стъпки, с които е изградена дисертацията. **7-та стъпка е самата дисертация.**

III. Основни приноси в научната дейност на кандидата.

Трудът се състои от две части – I.ТЕКСТ и II.ТАБЛА. Първата част ТЕКСТ се представя така: **заглавна страница**, последвана от посвещение и **съдържание** (общо на три титулни страници), **увод** и благодарности (I-X с.), **изложение** в 10 раздела/глави: Гл. I. (1-64 с.); Гл.II. (65-96 с.); Гл. III. (97-112 с.); Гл. IV. (113-115 с.); Гл.V. (116-285 с.); Гл.VI. (286-291 с.); Гл.VII. (292-312 с.); Гл.VIII. (313-314 с.); Гл.IX. (315-319 с.); Гл.X. (320-322 с.); **заключение** (323-327 с.); **цитирана литература** (328-349 с.); Втората част ТАБЛА (обхваща общо 32 броя).

УВОДЪТ (I-VI с.) започва с кратък, но аналитичен коментар на причините довели до грандиозните промени в Средиземноморието в края на 13. и особено през 12. в.пр.Хр. В този контекст се търси и мястото на **обекта от КБЕ на Големия остров в Дуранкулашкото езеро** (накратко **Дуранкулак** като *терминус техникус*). Обектът **Дуранкулак** е разкопан през 1970-те и 80-те години на 20. век, но за него има само няколко предварителни съобщения и липсва пълна археологическа публикация на резултатите. Поради това Богдан Атанасов прави „разкопки“ в документацията и материалите на разкопките, за да постигне максимално обективно представяне и оценяване на обекта – дело, което заслужава адмирации. Авторът задава въпроси, които отчитат различия в проявите на обществата през 13., 12., 11. в. на Източното Средиземноморие и обекта, който се намира в Европейския Югоизток, чиито отговори той ще търси в изложението.

Гл. I. ИСТОРИЯ НА ПРОУЧВАНИЯТА И ЦЕЛИ НА РАБОТАТА (1-64 с.)

1.1.История на проучванията на края на бронзовата епоха на Източните Балкани (1-62 с.) оценява факта, че този обект е единственият с известна архитектура от края на КБЕ по цялото Западно Черноморие. Следва критично представяне на мненията на учени за края на КБЕ и началото на РЖЕ на Балканите, свързани с „упадъка“ и „прогреса“ на обществата. Събраната и обективно коментирана литература по тази проблематика е един **приличен принос** на дисертацията.

1.2.Въпроси и цели на работата (63-64 с.) представя основната цел: **критична обработка и публикуване на наличната информация за селището при Дуранкулак**, защото няма достатъчно добре запазени останки от други селища и жилища от епохата. По същество това е извороведска работа, основана на комплексно и интердисциплинно изследване на разглеждания археологически материал, което трябва да се **оцени много високо, вкл. и като приносно**. И продължава още с целите: да се проучи **защо за Западното Черноморие това се оказва единствен такъв обект**; **защо намаляват предметите на лукса**; да се хвърли **светлина върху хронологията и края на КБЕ**.

Това са добре премислени и амбициозни цели, за постигането на които авторът ни убеждава, че при теоретичния подход, прилаган в работата, ще се въздържа от крайните миграционистка и автохтонистка тези. Очакваният резултат е покрит от надеждата за **осветляване на процесите от средата на 11. в.пр.Хр., довели до началото на РЖЕ** в Източните Балкани.

Гл.2. ФИЗИКО-ГЕОГРАФСКИ УСЛОВИЯ И ПАЛЕОСРЕДА В КРАЯ НА 2. хил.пр.Хр. НА ИЗТОЧНИТЕ БАЛКАНИ И СЪСЕДНИ РЕГИОНИ (65-96 с.)

2.1.Съвременни физико-географски условия ни запознава със спецификите на reliefa, водите, почвите и климата, които характеризират района на обекта с контраста на „средиземноморско лято“ и „континентална зима“, но в крайна сметка като благоприятен за развитие на земеделие и животновъдство.

2.2.Климатични условия в края на 2. хил.пр.Хр. критично отчита различни хипотези за промените на климата в края на 2. - началото на 1. хил., с аргументираното заключение, че наличните данни не показват рязко засушаване в края на 2. хил.пр.Хр.

2.3.Нивото на Черно море и на Дуранкулашкото езеро в края на 2. хил.пр.Хр. прави преглед на данните като отчита, че след като са консумирани сладководни риби от езерото през КБЕ, то не е имало животозастрашаващо негативно влияние на солените морски води, спрямо сладководното езеро. Особено важен и **приносен** е изводът, че независимо от степния характер на климата в Добруджа, то

характеристиката на водите ѝ не позволява номадизъм, но обуславя кратковременност на селищата.

Гл.3.АРХЕОЛОГИЧЕСКИ РАЗКОПКИ НА СЕЛИЩЕТО ОТ КБЕ в езерото на Дуранкулак (97-112 с.).

3.1.История на археологическите разкопки в Дуранкулак прави преглед на системни дългогодишни проучвания, с начало през 1974 г., които продължават близо 30 години. **3.2.Избор на археологическия обект и цели на проучванията** обяснява, че след откриването на сензационния Варненски халколитен некропол през 1972 г., Североизточна България и нейното Черноморие стават обект на засилени теренни обходи, вследствие на което Хенриета Тодорова открива късна Праистория, Античност и Средновековие при Дуранкулак и начева работата по тяхното разкопаване. Целите определят систематичното пълно проучване на останките от всички представени епохи. **3.3.Екип** представя спецификата и броя на участниците от десетина до стотина... **3.4.Методи на разкопаване** констатира, че научният ръководител Х. Тодорова прилага правилото – от **центъра към периферията** (а не обратно), без профили – поради целите за цялостно разкопаване на наличните части от всички селищни хоризонти (Халколит, КБЕ и Средновековие) на целия комплексен обект. **3.5.Инструменти на разкопаване** представя традиционните кирки, мотики, лопати+кухненски ножове, стъргалки+багер за търсене на некропол на брега. **3.6.Квадратна мрежа и замерване** описва традиционната направа на квадрати със страна 5.00 м, които се разделят на 4 по-малки, ориентирани според посоките на света, а дълбочините са съобразени с поставен на най-високо място бетонен репер. Като недостатък се отчита, че на чертежите липсват дълбочини, което затруднява съпоставянето на архитектурни фази със стратиграфски пластове. **3.7.Полеви дневник** представя писане по дни и по квадрати и използваните работни термини. **3.8.Фотографска-та документация** (черно-бели филми и диапозитиви) се оказва особено важна, защото чрез нея става възможно възстановяването на информация за стратиграфия и функции на структури. **3.9.Графична документация** описва осъвременяване и обединяване на стари планове в общ план за по-добро разбиране на обекта, като особено ценно е свързването на начертаните структури с изображения от снимките и определяне на стратиграфското им място. Това е сериозна творческа и несъмнено **приносна работа** на дисертанта.

3.10.От дневника към публикацията разказва как чрез професионално, педантично „гмуркане и потапяне“ на автора в целия наличен комплекс от

документирането на обекта се стига до: систематизация на резултатите от проучванията на КБЕ при Дуранкулак, която позволява информацията от дневника да се вмества по структури в таблица; за всяка постройка да се извлекат максимално количество данни, което, независимо от липсата на детайлна информация за съдържанието на инвентара в постройките, основателно довежда и до нови заключения. Всичко това е несъмнен **принос на дисертацията.**

Гл.4.ГОЛЕМИЯТ ОСТРОВ В ДУРАНКУЛАШКОТО ЕЗЕРО И РАЗПОЛОЖЕНИЕТО НА СЕЛИЩЕТО ОТ КБЕ (113-115 с.) накратко представя местоположението му, с неговите природни и археологически характеристики.

Гл.5. АРХИТЕКТУРА И СТРАТИГРАФИЯ НА СЕЛИЩЕТО ОТ КБЕ В ДУРАНКУЛАК (116-285 с.). По същината си това е и сърцевината на дисертационното изследване. То започва с корекция на определените от Х. Тодорова 4 хронологически фази в развитието на селището А, В, С и D, съответно назовани – **оранжева, зелена, червена и жълта**. Б. Атанасов аргументирано отхвърля противоречивите данни за наличието на А/оранжевата фаза и като запазва буквите и названията, определя като **първа В/зелената фаза, втора С/червената и трета D/жълтата фаза**. Бих казал, че това е необходим **принос**. От 5.1. до 5.20 авторът детайлно разглежда обекта **по ареали и по структури**.

5.1.Ареал I: 5.1.1.Постройка I-6 от зелената фаза се оказва важна с това, че показва, че селището е възникнало в резултат на координирани действия на домакинства, които следват правила за това къде и как трябва да се разполагат техните къщи; **5.1.2.Терасираща тераса I-49** се оказва, че не е спомената в дневника и в графичната документация, като нейното представяне се основава на фотодокументацията. Това е права стена с дължина 10-12 м, която стъпва върху зелената фаза и се оказва **терасираща за жилищата от втората – червената фаза**. Наличието на тези и други останки от терасиращи стени показват промяна в концепцията – от подковообразни сгради с вход към езерото на югоизток към апсидни къщи с ос, успоредна на брега на езерото; **5.1.3.Постройка I-13** от червената фаза; **5.1.4.Фаза D – жълтата фаза** се представя над Постройка I-13 със **стенички I-14 и IV-20**; **5.1.5.Пещ I-4** за керамика (ЮИ от Постройка I-13), от **зеления период**, обслужвала цялото селище; **5.1.6.Огнище I-1** с настилка от каменни плочи, с голяма вероятност, отнесено към **зелената фаза**, може би предшестващо Пещ I-4, най-логично с

празнично-култова, а ако не и със стопанска функция; 5.1.7. **Постройка I-8 и Яма I-9** са с несигурна стратиграфска позиция; 5.1.8. **Камъни в квадрати Q15, P15, Q16, P16 (Структура I-90)** са с неясна стратиграфска позиция, но ако са от КБЕ е логично да са част от терасираща стена. 5.1.9. **Ареал I – обобщение** дава ясна картина в *Таблица 5.17. Стратиграфско положение на структури в Ареал I*, на с. 144, където **приносна новост** е допускането на **междинна синя фаза**, между първа-зелената и втора-червената; подчертава се **координираност на действията** на домакинствата при строежа на сградите от **зеления** период; промяната на сградите в апсидални се свързва с новостта **терасирене**.

5.2. **Ареал II** се оказва важен с връзката между **Терасираща стена M-15** и други структури, като авторът определя **3 етапа** във втората-червената фаза, което е **приносна новост**, в „четенето“ на обекта.

5.3. **Ареал III** се свързва с **Постройка III** от третия-жълтия (D) период, която е разположена нетипично СЗ над **Терасираща стена M-15**; има нетипичен почти квадратен план, а стените ѝ са изградени нетипично **само от изправени плочи**.

5.4. **Ареал IV**: 5.4.1. **Къща IV-24/IV-25** от зелената фаза е с неправилна подковообразна форма и има особеност – изграден под на три нива, с огнище в средата, както и най-вероятен конусообразен покрив с отвор за дима; 5.4.2. **Стена IV-28 (Пристройка)** се намира непосредствено от северната страна на Къща IV-24/IV-25 и е с предполагаеми стопански функции, но, от наличната документация, авторът не вижда убедителни доказателства за такова твърдение; 5.4.3. **Пещ IV-29** е на 2 м източно от Къща IV-24/IV-25 и е синхронна с нея; 5.4.4. **Постройка IV-23/IV-24 и вторият етап на обитаване на Къща IV** разглежда натрупване, което е повдигнало нивото за къщата, което логично отнася строителните промени към следващата-червената фаза – **приносен елемент**; 5.4.5. **Постройка IV-20/IV-22 от червената фаза**, чрез наличието на пещ/огнище, авторът интерпретира като къща или работилница; 5.4.6. **Въпросът за наличие на постройка от жълтата фаза в Ареал IV** се решава отрицателно; 5.4.7. **Ареал IV – обобщение** предлага онагледяване в *Обр. 5.34 Стратиграфско положение на структури в ареал IV* (с. 171), от което се вижда, че оранжева и жълта фаза липсват, ранната е зелената фаза, последвана от три етапа на следващата-червената фаза.

5.5. **Ареал V**: 5.5.1. **Постройка V-37** от зелената фаза потвърждава констатацията, че основаването на селището е резултат от организирано действие при спазване на общи правила къде да се строят и как да изглеждат къщите; 5.5.2. **Къща V-**

32 от червената фаза се оказва най-добре запазената постройка от КБЕ между Карпатите и Рило-Родопския масив, която има следните промени, спрямо предходната зелена фаза: апсидална ос, успоредна на брега и намаляване площта на къщата от ок. 56 на 32 кв.м.; 5.5.3. **Къща V-30 от жълтата фаза** сочи връщане на ориентацията с вход към езерото; 5.5.4. **Ареал V – обобщение** резюмирано се представя в **Обр.5.48 Стратиграфско положение на структури в ареал V**, където хронологически са проследени: **Постройка V-37** от най-ранната-зелената фаза; най-добре запазената **Къща V-32**, построена след терасиране от червената фаза; **Постройка V-30, Каменна облицовка** на Терасираща рампа М-5 от последната-жълтата фаза.

5.6. **Ареал VI – дъговидна стена над Терасирането М-15** се оказва без достатъчно аргументи за датиране в последната-жълтата фаза.

5.7. **Структура VII – врязвания в скалата**, източно от Постройка VIII се датират в зелената или в ранен етап на **червената фаза**; огнището и постройката предполагат **сграда за стопанска дейност**. И двата извода са **приноси**.

5.8. **Ареал VIII**: Къща VIII-43 аргументирано се датира от зелената в **жълтата фаза**, а Къща VIII-39 – се отнася към **постфаза, наречена кафява**, което се тълкува като обитавано жилище след напускането на селището. **Приносни** изводи.

5.9. **Ареал IX** е с несигурна стратиграфия, като се приема, че пространството при стеничка IX-61 е с неясно какво, но с **особено, предназначение**. 5.10. **Ареал (къща) X** се датира в зелената фаза, но остава неясно защо на нейното място няма по-късни къщи, с хипотеза като място за **стопански дейности**. 5.11. **Ареал (помещение) XI** има несигурна датировка поради вероятни достроявания, като се предполагат **стопански функции**. 5.12. **Ареал (пространство) XII** е в червената фаза, със **стопански функции**. 5.13. **Ареал XIII**: помещение в към зелената фаза, с неясно предназначение. 5.14. **Ареал XIV**: помещение в към зелената фаза, с неясно предназначение.

Важно е **обобщението** (с.226-7) за Ареали VII, IX-XIV, че са обединени от функциите им на **специализирани стопански помещения**. **Приносен** извод.

5.15. **Ареал (постройка) XV**: е важна с открития **псалион** за конска юзда и с топографската приемственост в **червената фаза**.

5.16. **Ареал (къща) XVI**: керамика тип Кослоджени-Сабатиновка. 5.17. **Ареал XVII**: термично съоръжение – пещ или огнище. 5.18. **Ареал XVIII**: несигурност на документацията.

5.19. **Терасираща стена М-15**: с много неясноти... 5.20. **Терасираща стена М-51**: наречена е и рампа, но с много неясноти...

5.21. Архитектура и стратиграфия на селището от КБЕ в Дуранкулак – обобщение и паралели. 5.21.1. **Изборът на разположение на селището** сочи, че къщите, строени на склон е свързан с прикриване от северните ветрове, с използването на сладка вода и лесното добиване на глина, лъос, камъни. 5.21.2. **План на селището и организация на пространството** прави сравнения с *Ада мене* в Източните Родопи, където също има терасираща стена заради строителството на жилищата; с **Копривлен**, на р. Места; **Чепинци**, Софийско; **Балей**, Видинско; и обекти от **СЗ Черноморие**. **Важна е констатацията, че най-много сходства има с *Ада мене*.** 5.21.3. **Стратиграфия, архитектура на постройките и структури** представя основните фази в развитието на селището: **оранжева А (?)**, **зелена В**, **междинна – синя фаза**, **червена С** и **жълта D**. **Приносните заключения са:** 1. **Констатирана уникалност на обекта, с трите основни фази**, за 2. хил. пр. Хр., в Източните Балкани и **З/СЗ Черноморие**; 2. **Ако Фаза В е местна традиционна**, то **Фаза С** представя **терасиране и апсидни къщи като адаптирани иновации от юг (*Ада мене*)**, но и **разпространение на иновацията като ортостатите от З/СЗ Черноморие – от север на юг – в Троя VII b (12.-11. в. пр. Хр.)**, **Фаза D** се тълкува като **напускане на селището през 11. в. пр. Хр.**; 3. **Че дванадесетият век пр. Хр. се оказва време на архитектурен разцвет в Източните Балкани с мирно придвижване и настаняване на балканско население в Троя**, за разлика от Източното Средиземноморие, което претърпява разрушения, увеличена мобилност и напускане на селища.

Гл.6. ЗЕМЕДЕЛИЕ И СКОТОВЪДСТВО (286-291 с.) започва с **приносния извод, че съкровищата са заравяни нарочно и редовно в контекста на култови и социални практики и, че откриването на сърпове в тях показва че земеделието има по-голямо символно и идеологическо значение** в периода на най-големия пик на съкровищата (13-11 в. пр. Хр.), отколкото преди или след него.

Важно е и наблюдението, че **земеделските култури от КБЕ не се различават особено от същите през РБЕ**. Значение има и **използването на рало**, което косвено се доказва от следи от натоварване по кости на впрегатни животни.

Подредбата на значението на отглеждани и използвани животни е: **1-едър рогат добитък**, **2-свине**, **3-дребен рогат добитък**, **4-коне**, което показва население с уседнало земеделско-животновъдно стопанство. И тук идва **приносният извод**, в Дуранкулак **земеделието е основният поминък, а животновъдството – има спомагателни**

функции. В този контекст, основателно се обяснява, че тънкослойността на селищата от КБЕ се получава поради премествания заради земеделието, а не заради животните.

Гл.7. КЕРАМИКА И ХРОНОЛОГИЯ (292-312 с.) представя резултатите на автора от специализираната критична обработка и описание на известната керамика от обекта, с цел тя да бъде максимално използвана като археологически извор, с краткия **приносен извод:** *“В обобщение на прегледа на достигналата до нас керамика от Дуранкулак, може да се каже, че в нея се виждат както типични форми за КБЕ, така и такива, които се срещат в началото на РЖЕ в Добруджа и Лудогорието. Липсата на данни за стратиграфското положение на съдовете не ни позволява да разберем дали характерните за РЖЕ елементи произхождат от най-късната фаза на селището (жълтата), или от по-късни вкопавания“* (с.309).

Гл.8. ДРЕБНИ НАХОДКИ (313-314 с.) се отличава с нереалистично малкия им брой. Сред тях прави впечатление 1 *псалий* от еленов рог, който недвусмислено потвърждава използването на юзда/и.

Гл.9. ПРЕДМЕТИ ОТ КРЕМЪК (315-319 с.) представя резултатите от изследването на 213 кремъчни артефакта, от които 170 са от Бронзовата епоха, 23 – от Халколита и 20 – неопределими. Те дават основание **приносно** да се заключи, че са безспорни доказателства за използването им в земеделската дейност – **в Дуранкулак са разпространени бронзови сърпове, но се жъне и с кремъчни.**

Гл.10. ПРЕДМЕТИ ОТ МЕТАЛ (320-322 с.), въпреки краткото им споменаване в документацията като „шила, игли копчета, пластини и просто метални фрагменти“ (с.320), не са открити за допълнителен анализ и коментар.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ-то (323-327 с.) успешно **приносно представя и вписва,** конкретно **обекта Дуранкулак,** и по-общо – Западното Черноморие и дори Източните Балкани, като част от селищните, производствените, търговските, социалните, културно-историческите и политическите промени в Източното Средиземноморие, в края на 2. хил.пр.Хр. Това е **отличен резултат** от анализа и осмислянето на огромен археологически и културно-исторически материал, извършен от **Богдан Атанасов,** за което заслужава **поздравления.**

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА (328-349 с.) дава списък на използваните в текста многобройни заглавия на кирилица, латиница и гръцки език, на повече от 20 страници.

Втората част на дисертацията II.ТАБЛА обхваща 32 табла, поясняващи първата част I.ТЕКСТ.

АВТОРЕФЕРАТ-ът отговаря на изискванията. Приемам и потвърждавам изложените от дисертанта приноси, като към тях добавям и допълнително отбелязаните в настоящата рецензия.

По моя преценка в дисертацията **няма плагиатство**.

IV. Критични бележки и препоръки: При всичките положителни оценки и приноси на дисертацията, не мога да не отчета, че в текста на много места липсват букви, препинателни знаци и др. технически пропуски и недоразумения.

V. Заключение: Изброените **достойнства и приноси** на дисертацията на тема *„Технология и общество в края на второ хилядолетие пр. Хр. в Западното Черноморие. Селището от късната бронзова епоха край Дуранкулак”*. София, 2024, както и другите **научни прояви** на автора **Богдан Стоянов Атанасов**, докторант на самостоятелна подготовка по научната специалност *Археология*, в докторска програма *Археология* на НБУ, ПН 2.2 История и археология, ОВО 2. Хуманитарни науки, **ми дават основания и ГЛАСУВАМ ПОЛОЖИТЕЛНО** да му бъде присъдена **образователната и научна степен “доктор”** (по история).

Рецензент:

29.02.2024 г.

проф. Калин Порожанов д-р д.н.